

ТИЩЕНКО О. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 349.3

ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДУ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню специфіки методу права соціального забезпечення. У статті акцентується увага на тому, що метод правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин відображає правовий механізм реалізації соціально-забезпечувальних відносин у конкретній державі на даному етапі суспільно-економічного розвитку. Визначаються відмінні ознаки методу права соціального забезпечення в сучасних умовах.

Ключові слова: метод правового регулювання права соціального забезпечення, імперативно-диспозитивний метод, договірні соціально-забезпечувальні відносини.

Статья посвящена исследованию специфики метода права социального обеспечения. В статье акцентируется внимание на том, что метод правового регулирования социально-обеспечительных отношений отражает правовой механизм реализации социально-обеспечительных отношений в конкретном государстве на данном этапе общественно-экономического развития. Определяются отличительные признаки метода права социального обеспечения в современных условиях.

Ключевые слова: метод правового регулирования права социального обеспечения, императивно-диспозитивный метод, договорные социально-обеспечительные отношения.

To research the specific method of social security law. This paper focuses that method of legal regulation of security and social relations reflects the legal mechanism for implementing security and social relations in a particular country at this stage of socio-economic development. Identify distinguishing features of the method of social security law in modern terms.

Key words: method of legal regulation of social security law, imperative-dispositive method contractual security and social relationships.

Вступ. Предмет галузі права тісно пов'язаний з методом правового регулювання суспільних відносин. Метод правового регулювання є важливою (поряд з предметом) галузеформуючою ознакою, котра дозволяє констатувати існування самостійної галузі права. Проблема визначення суттєвих ознак предмету права соціального забезпечення завжди була і залишається підставою для наукових дискусій та пошуків.

Постановка завдання. Нові соціально-економічні умови вимагають перегляду усталених позицій з багатьох важливих теоретично-практичних доктринальних поглядів щодо розвитку права соціального забезпечення як галузі права. Завдання даної статті: проаналізувати особливості трансформації методу права соціального забезпечення як однієї з головних галузеформуючих ознак.

Результати дослідження. Ще в 1946 році науковець С.Ф. Кеченьян підкреслював, що метод правового регулювання невід’ємний від його предмета [1, с. 41]. В теорії права під методом правового регулювання розуміється сукупність прийомів та засобів юридичного впливу, спрямованих на врегулювання правом суспільних відносин [2, с. 30]. Л.С. Явич до складових методу правового регулювання відносив: порядок встановлення прав та обов’язків суб’єктів права; ступінь визначеності наданих прав; взаємовідносини суб’єктів правовідносин; наявність або відсутність конкретного юридичного зв’язку між суб’єктами прав, обов’язків; шляхи і засоби забезпечення встановлених суб’єктивних прав та юридичних обов’язків [3, с. 60]. С.С. Алексєєв, досліджуючи механізм правового регулювання, наголошує, що «розрив... між галузевим методом регулювання і реальними, фактичними відносинами неможливий» [4, с.129]. О.І. Процевський уточнює, що на відміну від предмета правового регулювання (певних суспільних відносин незалежно від їх змісту) метод характеризує суб’єктивну сторону суспільних відносин, визначаючи правове становище його учасників та можливості відповідної поведінки. Саме дії людей щодо реалізації прав та обов’язків (інколи їх невиконання) у кінцевому рахунку ініціюють виникнення відносин. Межі можливої поведінки, що встановлені нормами права, здійснюють вплив на визначення змісту правовідносин, що виникли [5, с. 153]. На думку С.С. Алексєєва, головне, що надає правовому режиму всіх галузей права юридично чітке, контрастне відображення і дозволяє розглядати його в якості видового чи навіть генерального, – наявність особливих, притаманних тільки даній галузі, методу та механізму регулювання [6, с. 17-19]. Аналізуючи сутність галузевого методу правового регулювання, А.М. Вітченко зазначає, що галузевий метод – це особливий, певний спосіб юридичного впливу права на суспільні правовідносини [7, с. 52]. Визначення особливостей методу правового регулювання тієї чи іншої галузі права відноситься до найбільш дискусійних питань правової науки. Неоднозначно розглядається дана проблема і в праві соціального забезпечення. Одним з перших до проблеми дослідження методу права соціального забезпечення звернувся В.С. Андреев, який виділив ознаки специфіки методу правового регулювання права соціального забезпечення. Насамперед, В.С. Андреев вказував на аліментарний характер методу права соціального забезпечення. На думку В.С. Андреева, метод права соціального забезпечення визначається особливостями предмета правового регулювання, всі його складові мають аліментарний характер, а саме: надавати забезпечення зобов’язана держава в особі її органів управління; по-друге, одним з суб’єктів цих правовідносин виступає громадянин або сім’я, іншим – органи держави; по-третє, внаслідок цих відносин, здійснюється забезпечення за рахунок таких суспільних фондів споживання, як фонди для непрацездатних, асигнувань на утримання дітей в дитячих установах, на медичне обслуговування та ін. [8, с. 20]. Аліментарний характер, як особливість методу правового регулювання, виділяє також вчений М.І. Полупанов, котрий характеризує метод правового регулювання відносин з соціального забезпечення як певну сукупність імперативного методу та методу надавань правового регулювання, переважне значення в якій має метод надання трудящим матеріальних благ, пільг та послуг аліментарного характеру з суспільних фондів споживання, а також надання громадянам та державним, кооперативним і суспільним організаціям різного роду прав по формуванню, розвитку та вдосконаленню суспільних відносин, пов’язаних з аліментарним забезпеченням трудящих та членів їх сімей [9, с. 136]. А.Д. Зайкін визначає сутність так званої «соціальної аліментарності», під якою на його думку, слід розуміти державну або суспільну форму матеріального забезпечення престарілих громадян, які внесли в минулому вклад в суспільне виробництво та громадян, які є непрацездатними [10, с. 25]. Ідею «соціальної аліментарності» як особливість методу права соціального забезпечення підтримують та розвивають науковці Р.І. Іванова, В.А. Тарасова, вказуючи на здійснення соціального забезпечення на принципах безоплатності та безеквівалентності. На їх погляд, в праві соціального забезпечення диспозитивне регулю-

вання знаходить своє відображення в такому його різновиді як метод соціально-аліментарних вимог та надавань, що означає особливе поєднання юридичних прийомів та способів впливу (заборон, велінь, дозволів і матеріальних надавань) на соціально-забезпечувальні відносини, яке забезпечує здійснення безоплатного, безеквівалентного розподілу матеріальних благ та послуг з фондів соціального забезпечення на справедливій основі, без застосування договірних засад на принципах всезагальності, єдності та диференціації умов забезпечення [11, с. 130]. Я.М. Фогель в методі права соціального забезпечення вирізняє таку особливість, як соціальна реабілітація непрацевдатних. За ознакою універсальності дія методу соціальної реабілітації знаходить своє конкретне відображення у всіх правових інститутах соціального забезпечення і сприяє тому, щоб кожний непрацевдатний мав реальну можливість відновити та закріпити своє місце в соціально-суспільному житті суспільства [12, с. 211]. В.Ш. Шайхатдінов вважає, що метод права соціального забезпечення відрізняється: 1) правовим становищем суб'єктів; 2) підставами формування правовідносин; 3) способами визначення змісту правовідносин; 4) способами захисту суб'єктивних прав та забезпечення виконання обов'язків; 5) прийомами та способами правового регулювання. Зокрема, В.Ш. Шайхатдінов дотримується точки зору, що у праві соціального забезпечення відсутнє локальне регулювання соціально-забезпечувальних відносин [13, с. 108-109].

Як бачимо, позиції вчених щодо особливостей методу права соціального забезпечення в період Радянського Союзу формуються, базуючись на засадах втілення централізованого механізму правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин. Принцип диференціації соціального забезпечення на підставі трудового внеску особи нівелюється принципом соціальної аліментарності (безеквівалентності), що по своїй суті не узгоджується з сучасним розумінням соціального забезпечення, де спостерігається поєднання соціального забезпечення за рахунок державного бюджету (наприклад, державні допомоги сім'ям з дітьми) з так званим «самозабезпеченням» (поняття «самозабезпечення» виділяє вчена М.О. Буянова, під «самозабезпеченням», на її думку, слід розуміти участь громадян через систему страхування та накопичення (а також шляхом цільового фінансування) формування капіталу для набуття права на певний вид соціального забезпечення) [14, с. 9]. Кожна особа повинна приймати участь (сплачувати страхові внески) в формуванні підстав для свого соціального забезпечення у випадку настання соціально-значимих обставин.

Поступова трансформація наукових поглядів щодо методу права соціального забезпечення, за якої відбувається суттєва зміна підходів про особливості методу права соціального забезпечення, ілюструє дискусійні аспекти цього процесу. Навіть у сучасних умовах окремі науковці, характеризуючи метод даної галузі права, вважають за доцільне застосовувати поняття «соціальної аліментації», як способу надання соціального забезпечення (матеріального забезпечення та послуг) за рахунок фондів соціального призначення. Таку точку зору висловлює російська вчена О.Є. Мачульська [15, с. 34]. У зв'язку з цим, ми підтримуємо думку Д.І. Рогачева, що недоцільність застосування на сьогодні теорії «соціальної аліментації» як основи методу права соціального забезпечення, викликана розвитком обов'язкового соціального страхування, різноманітним видів соціального забезпечення, появою нових правових норм, котрі регулюють соціальне забезпечення, докорінним реформуванням правової системи, зміною базисних характеристик економіки країни (перехід від державного монополізму до соціально орієнтованої ринкової економіки) [16, с. 13].

Серед українських вчених дослідження проблеми методу права соціального забезпечення започаткувала Н.Б. Болотіна, яка до специфічних ознак методу відносила: 1) поєднання методу загальнообов'язкового державного страхування і методу державного соціального подання; 2) сполучення імперативно-диспозитивного методу з переважанням імперативного методу; 3) формалізованість та

чітка деталізованість усіх сторін соціально-забезпечувальних відносин; 4) цільова спрямованість та визначення законом меж дозволеної поведінки органу соціально-забезпечення; 5) визначення суті юридичної конструкції соціально-забезпечувальних відносин як спеціально-дозволеного типу правового регулювання [17, с. 113]. Б.І Сташків дотримується класичної точки зору, що у праві соціального забезпечення використовуються два основні методи правового регулювання: диспозитивний та імперативний. Під диспозитивним розуміють децентралізований спосіб впливу на суспільні відносини, за якого правове регулювання здійснюється на засадах автономії, координації юридичної рівності суб'єктів, не підпорядкованості їх між собою. Імперативний метод – це централізований спосіб впливу на суспільні відносини, що базується на відносинах субординації (підпорядкування) між учасниками цих відносин. За допомогою диспозитивного методу в більшості випадків регламентується поведінка громадян, а імперативного – компетенція органів соціального захисту [18, с. 49]. Про значення імперативного методу в праві соціального забезпечення пише Т.З. Гарасимів, який наголошує, що аналіз норм права соціального забезпечення показує, що більшість з них є категоричними. Право громадян на окремі види соціального забезпечення реалізується імперативно, їх обмеження волею учасників правовідносин не допускається [19, с. 60]. З огляду на зазначене, логічно-аргументованою є позиція С.М. Прилипка, який погоджуючись, що суттєвою ознакою методу права соціального забезпечення є наявність імперативного методу в діяльності уповноважених державою органів, які здійснюють соціальне забезпечення, підкреслює, що відбувається процес поширення диспозитивного методу в соціальному забезпеченні, зокрема це стосується колективно-договірного встановлення прав та обов'язків в сфері соціального страхування [20, с. 128-133]. Вчені М.В. Лушнікова, Т.Ю. Баришнікова висловлюють слушну думку, що договірний рівень регулювання представлений колективними договорами та угодами, договірні форми соціального забезпечення розглядаються як додаткова частина системи соціального забезпечення в цілому [21, с. 23].

Інноваційною в доктрині права соціального забезпечення про метод соціального забезпечення є думка С.О. Сільченка, який вважає, що між учасниками соціально-забезпечувальних відносин немає ані відносин влади та підпорядкування ані стану рівності. Останнє зумовлює неможливість за загальним правилом встановити права і обов'язки між ними за допомогою договору, а скоріше держава визначає їх шляхом централізованого нормативного регулювання [22]. Щодо можливості здійснення соціального забезпечення на договірних засадах, то, на нашу думку, в нових соціально-економічних реаліях набуває вагомого значення договірний характер відносин в сфері соціального забезпечення. Дедалі більше розвивається інститут соціального діалогу – форми соціального партнерства, що дозволяє вбачати в роботодавцеві, як одній зі сторін діалогу, учасника соціально-забезпечувальних відносин. Соціальний діалог сторін як форма соціального партнерства виступає гарантією реалізації соціальної відповідальності роботодавця [23, с. 417]. Зразком ефективної реалізації соціального діалогу в соціально-забезпечувальних відносинах є активне використання в Україні такого позитивного явища сучасного європейського ринку праці, як соціальний пакет – системи додаткових пільг та гарантій, які можуть надаватися працівникові роботодавцем. Досліджуючи правовий статус роботодавця у відносинах з соціального забезпечення працівників, науковець М.А. Юрков доводить, що роботодавець як суб'єкт права соціального забезпечення має відповідний особливий правовий статус, є носієм визначених законом та угодою сторін прав і обов'язків у сфері соціального забезпечення працівників. М.О. Юрков визначає соціальний пакет як сукупність додаткових порівняно із законодавством пільг та умов, а також матеріальних та нематеріальних благ, надання яких здійснюється роботодавцем за власною ініціативою та передбачається локальними актами, колективним чи трудовим договором [24, с. 11-18]. Зміст соціального пакету в сучасних умовах слід розглядати як

результат узгодження інтересів роботодавця і представників трудового колективу, адже чим більше додаткових пільг надаються працівникам соціальним пакетом, тим більш захищеними вони себе відчують.

Крім того, з впровадженням інституту недержавного пенсійного страхування, необхідно констатувати розвиток договірного регулювання пенсійного забезпечення в Україні. Про це засвідчує функціонування недержавних пенсійних фондів, як суб'єктів третього рівня системи пенсійного забезпечення України, діяльність яких базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення [24]. Саме в умовах розвитку договірного методу права соціального забезпечення, ми вважаємо, відбувається зміна домінування імперативного методу на договірний, як прояв диспозитивного регулювання соціально-забезпечувальних відносин.

Розглядаючи метод права соціального забезпечення, неможна оминати увагою значення міждержавних угод з соціального забезпечення як складової соціально-забезпечувального законодавства України. Згідно даних Міністерства соціальної політики України, за станом на 01.01.2014 р. Україна уклала 22 міждержавні угоди з питань соціального забезпечення. Наприклад, з країнами Європейського Співтовариства була укладена Угода про партнерство та співробітництво, яка започатковує партнерство між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами з одного боку та Україною з іншого боку (далі – Угода) від 14.06.1994 р. Зі сторони Європейського Співтовариства дану Угоду підписали: Королівство Бельгія, Королівство Данія, Федеративна Республіка Німеччина, Грецька Республіка, Королівство Іспанія, Французька Республіка, Ірландія, Італійська Республіка, Велике Герцогство Люксембург, Королівство Нідерландів, Португальська Республіка, Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії. Угоду ратифіковано Законом України № 237/94-ВР від 10.11.94 р. В ст. 25 Угоди, яка присвячена координації соціального забезпечення між країнами-членами, вказано, що Сторони укладають угоди з тим, щоб: (I) прийняти, дотримуючись умов і порядку, що застосовуються в кожній державі-члені, положення, необхідні для координації систем соціального забезпечення робітників, які мають українське громадянство і працюють на законних засадах на території держави-члена. Ці положення зокрема забезпечуватимуть, щоб: всі періоди страхування, праці або проживання таких робітників у різних державах-членах склалися разом з метою отримання пенсій за віком, у випадку інвалідності та смерті і з метою медичного обслуговування таких робітників; будь-які пенсії за віком, у випадку смерті, інвалідності у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або професійного захворювання, за винятком спеціальних пільг, що не передбачають внесків до пенсійного фонду, вільно переводилися за курсом, який застосовується по закону дебітора – держави-члена або держав-членів [25].

Необхідно відмітити, що особливості методу права соціального забезпечення в Україні прослідковуються також в наявності спеціалізованих органів по вирішенню спорів з питань соціального забезпечення, відповідачем в яких виступає уповноважений державою орган соціального забезпечення (Пенсійний фонд України, управління праці та соціального захисту населення тощо). Практика засвідчує, що до таких органів фактично слід віднести адміністративні суди, котрі, згідно ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV уповноважені розглядати публічно-правові спори, у яких хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень [26].

Висновки. На підставі аналізу трансформації методу права соціального забезпечення можна констатувати:

1) метод правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин відображає правовий механізм реалізації соціально-забезпечувальних відносин у конкретній державі на даному етапі суспільно-економічного розвитку;

2) зменшення монополії держави в сфері соціального забезпечення призводить до поступового зміщення домінування імперативного методу права соціального забезпечення в сторону диспозитивного;

3) розвиток «самозабезпечення» у формі загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також добровільного загальнообов'язкового державного соціального страхування через територіальні органи Пенсійного фонду України;

4) розширення кола учасників договірних соціально-забезпечувальних відносин за рахунок роботодавців та недержавних пенсійних фондів;

5) втілення локального договірної регулювання соціального забезпечення в змісті соціальних пакетів як додаткових соціальних гарантій для працівників;

6) значення міждержавних угод в сфері соціального забезпечення, зокрема щодо правового регулювання пенсійного забезпечення;

7) вирішення спорів з соціального забезпечення у більшості випадків здійснюється через спеціалізовані органи – адміністративні суди.

Список використаних джерел:

1. Кечекьян С.Ф. О системе советского социалистического права / С.Ф. Кечекьян // Советское государство и право. – 1946 – № 2. – С. 41–50.

2. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М.: «Юрид. лит-ра», 1966. – 188 с.

3. Явич Л.С. К вопросу о предмете и методе правового регулирования / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права: сб. статей / Под ред. С.Н. Братуся. М., 1960. – С. 53–64.

4. Алексеев С.С. Структура советского права / С.С. Алексеев. – М.: «Юрид. лит-ра», 1975. – 261 с.

5. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений / А.И. Процевский. – М.: «Юрид. лит-ра», 1972. – С. 153.

6. Алексеев С.С. Отрасли советского права: проблемы, исходные положения / С.С. Алексеев // Советское государство и право. – 1979. – № 9. – С. 17–19.

7. Витченко А.М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений / А.М. Витченко. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 161 с.

8. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР (правовые вопросы) / В.С. Андреев. – М.: Юрид. лит-ра, 1971. – 256 с.

9. Полупанов М.И. К вопросу о понятии метода права социального обеспечения / М.И. Полупанов // XXV Съезд КПСС и актуальные вопросы совершенствования законодательства о труде: труды. – Т.62. – 1978. – С. 120–138.

10. Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению / А.Д. Зайкин. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 190 с.

11. Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения / Р.И. Иванова, В.А. Тарасова. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 168с.

12. Фогель Я.М. О методе правового регулирования в социальном обеспечении / Я.М. Фогель // XXV Съезд КПСС и развитие науки трудового права и права социального обеспечения. – М.: ИДПАН СССР, 1978. – С. 207–211.

13. Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения / В.Ш. Шайхатдинов. – Свердловск, Изд-во Урал. ун-та, 1986. – 230с.

14. Буянова М.О. Проявление отраслевого метода права социального обеспечения в институте социального обеспечения / М.О. Буянова // Право и государство: теория и практика. – 2012. – № 9 (93). – С. 6–9.

15. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения в условиях рыночной экономики: теория и практика правового регулирования : автореф. дисс. ... доктор. юр. наук. : 12.00.05 / Е.Е. Мачульская ; МГУ. – М., 2000. – 46 с.
16. Рогачев Д.И. Метод права социального обеспечения : автореф. дисс. . канд. юр. Наук :12.00.05 / Д.И. Рогачев – М., 2002. – 26 с.
17. Болотіна Н.Б. Метод сучасного права соціального забезпечення України / Н.Б. Болотіна // Юридический вестник. – 2001. – № 1. – С. 108–113.
18. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення : навч. посіб. / Б.І. Сташків. – К. : Знання, 2005. – 405 с.
19. Гарасимів Т.З. Право соціального забезпечення України (Загальна частина) / Т.З. Гарасимів. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2004. –240 с.
20. Прилипко С.М. Проблеми теорії права соціального забезпечення : монографія / С.М. Прилипко. – Х. : Берека-Нова, 2006. – 264 с.
21. Лушникова М.В., Баришникова Т.Ю. Предмет и метод права социального обеспечения: новые подходы / М.В. Лушникова, Т.Ю. Баришникова // Вестник Ярославского государственного университета имени П.Г. Демидова : Серия «Гуманитарные науки». – 2009. – № 14. – С. 17–27.
22. Сільченко С.О. До питання про метод права соціального забезпечення / С.О. Сільченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/2587/%D1>.
23. Юрков М.А. Социальное партнерство как гарантия социальной ответственности работодателей / М.А. Юрков // Актуальные проблемы права: теория и практика. Сборник научных трудов. – Луганск : Восточноукраинский национальный ун-т. им. Владимира Даля, 2009. – № 14. – С. 417–426.
24. Юрков М.О. Правовий статус роботодавця у відносинах з соціального забезпечення працівників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / М.Ю. Юрков ; Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 22 с.
25. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України від 12.12.2003, – № 49. – ст. 376.
26. Угода про партнерство та співробітництво, яка започатковує партнерство між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами з одного боку та Україною з іншого боку // Офіційний вісник України від 29.06.2006 р., № 24. – с. 203. – стаття 1794, код акту 36581/2006.

